

PATRYCJA PAŁKA (KRAKÓW)

MIKROTOPONIMY JAKO ŚWIADECTWO HISTORII MIKROREGIONU. NAZWY TERENOWE WSI FILIPOWICE

Mikrotoponimy są wytworami lokalnej społeczności, zaspokajającymi podstawowe potrzeby komunikacyjne w zakresie lokalizacji miejsc i poruszania na danym terenie. Stanowią świadectwo historii i kulturowych przemian określonego mikroregionu, co odkrywa przed nami ich szczegółowa analiza. Mikrotoponimy, dawniej żywe i powszechnie stosowane w społecznościach wiejskich, dziś ulegają zanikowi lub przekształceniu, dlatego też udokumentowanie ich i pielęgnowanie jest działaniem niezwykle istotnym.

Materiałem badawczym mojej pracy były nazwy terenowe mojej rodzinnej wsi Filipowice. Wiele spośród zgromadzonych przeze mnie mikrotoponimów, to nazwy pojedynczych pól lub ugorów, których znajomość zanika wśród młodszych pokoleń odchodzących od rolniczych zajęć. Ponadto nazwy często pochodzą z języka staropolskiego lub mają źródło gwarowe, co utrudnia odkrycie ich znaczenia i etymologii, a tym samym zniechęca do używania.

Zgromadzony materiał i jego analiza pozwalają utrwalić zanikające powoli mikrotoponimy Filipowic a wraz z nimi dawne dzieje wsi.

Filipowice to duża wieś należąca do gminy Krzeszowice, ulokowana ok. 30 km od Krakowa. Rozciąga się na długości 3km w Dolinie Filipówki i na jej zboczach. Teren charakteryzuje się bardzo malowniczymi krajobrazami z licznymi wzgórzami i wzniesieniami poprzecinanymi często głębokimi dolinami. Od XV w. Filipowice, razem z sąsiadującymi wsiami należącymi do zachodniej części dzisiejszej gminy Krzeszowice, wchodziły w skład dóbr tenczyńskich.

Pierwsza wzmianka na temat wsi w dokumentach urzędowych pochodzi z roku 1337. Sołtys i ówczesny właściciel Filip zasiadał w tym czasie jako ław-

nik w sędzie na zamku krakowskim. Od jego imienia najprawdopodobniej pochodzi nazwa wsi. W późniejszym okresie ukształtowało się dość popularne nazwisko zapisywane początkowo Filipp i rozwinięte do współczesnej formy Filipek. Warunki osadnictwa na jej terenie były wyjątkowo korzystne. Gleba brunatna, wytworzona z lessów sprzyjała uprawie, a łatwy dostęp do rzeki pozwalał na rozwój młynarstwa. Dodatkowym atutem była spora liczba okolicznych lasów umożliwiających pozyskanie materiałów budowlanych oraz opału. Z historycznych zapisów kanonika Jana Długosza wnioskować można, że w drugiej połowie XV w. Filipowice były już najzamożniejszą wsią w parafii nowogórskiej.

Od XVIII w. narasta zasób źródeł historycznych dotyczących Filipowic, należących wówczas do Heleny z Lubomirskich i Adama Sieniawskiego. W latach 1807–1843 w środkowej części wsi czynna była kopalnia węgla kamiennego. Złoża tego węgla zwróciły uwagę króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który w 1787 r. specjalnie dla ich ujrzenia wybrał się konno z Krzeszowic do Filipowic, a ściślej w okolice Padańca. Wydobycie węgla na skalę przemysłową odbywało się w czasach, kiedy właścicielami ziem byli hrabiowie Potoccy. W późniejszych latach próbowano jeszcze dwukrotnie wznowić działalność kopalni, jednak zasoby węgla były zbyt małe, a ich wydobycie nieopłacalne. Ślady funkcjonowania we wsi kopalni można dostrzec na stoku wzgórza, po przeciwnej stronie kościoła.

Z XIX wieku pochodzi kilka interesujących opisów Filipowic, dokumentujących ich wygląd, wśród nich tekst krakowskiego reportera czasopisma *Czas*, który przebywał w Krzeszowicach w 1852 r. Dziennikarz pisze:

Jednym ze strumieni najwięcej zajmujących, ku południowi płynących, jest filipowicki. Płynie on parowem, po którego stronach rozrzucone chatki stanowią wieś Filipowice... Naturalne murawy przed polami ornymi, tu i ówdzie ścielące się. Kilka tartaków, domki włościan, to na wzgórku, to nad strumykiem, to na stromym brzeżku zawieszone, to podparte głazami białego marmuru...(...), skały porfirowe gdzieniegdzie wyzierające spod warstwy rolnej (...). Oto są powaby, które czynią okolice miejscem bardzo i przyjemnym i ciekawym¹.

W utworzonym przez mnie słowniczku mikrotoponimów wsi Filipowice znalazły się ogółem 83 nazwy. Są to nazwy terenowe, nazwy miejscowe oraz nazwy głównych części wsi (na ich obszarze znajdują się zarówno miejsca zamieszkałe jak i niezamieszkałe). Nazwy osiedlonych części wsi i pojedynczych gospodarstw włączam do grupy mikrotoponimów po pierwsze ze względu na

¹ Cyt. za S. Dymek, *Filipowic historia osobna*, „Magazyn Krzeszowicki” 1997, nr 135, s. 7.

podobieństwo strukturalne, po drugie ze względu na fakt, iż jedna nazwa występuje niekiedy zarówno jako nazwa terenu, jak i nazwa miejsca zamieszkałego.

Zdecydowana większość, bo aż 48 nazw, motywowana jest cechami fizjograficznymi. Pojawiają się nazwy wskazujące na ukształtowanie terenu: *Górka, Dolki, Wzgórze, Wąwóz*, występowanie skał: *Biała Skala, Wapieniak, Na Skale, Pod Skalkami* czy też charakterystyczną roślinność: *Jałowce, Olszyny, Pod Kasztanem*.

Najmniejszą grupę tworzą nazwy dzierżawcze, utworzone od nazwisk lub przezwisk właścicieli: *Na Grabowskim, Lewicki, Charchowy, Kaczarówka, Polikówka*.

Interesującą mnie grupę stanowią nazwy kulturowe – jest ich zaledwie 17 – związane z działalnością człowieka, społecznym zróżnicowaniem mieszkańców oraz najważniejszymi wydarzeniami w dziejach wsi.

Toponimiczną pozostałość po kwitnącej niegdyś hodowli zwierząt i rzeźniostwie garbarskim stanowi 7 nazw. W południowo-zachodniej części wsi znajdują się pola i ugory – *Jatki*. Nazwa motywowana jest rzeczownikiem *jatka* oznaczającym *kram, sklep z mięsem*. Wskazuje na dawne budynki znajdujące się na danym terenie – ubojnie, w których można było kupić mięso. Z czasem nazwa ta została przeniesiona również na pojawiające się w okolicy zabudowania. Z ubojem bydła związany jest również toponim *Kleśnia* – las w południowo-zachodniej części wsi. Położony jest w bliskim sąsiedztwie Jatek. Nazwa motywowana jest czasownikiem *kleśnić: pętać, łapać zwierzę, kleszczyć*². Wskazująca na wykorzystanie terenu jako miejsca, w którym pętano zwierzęta przed ubojem.

Nazwy pól i ugorów w południowej części Filipowic wskazują na miejsca wypasu zwierząt. Na terenie tym występują *Padoly, Studzianki, Skotnica* i *Kozik*. Nazwa *Padoly* motywowana jest gwarowym rzeczownikiem *padół* oznaczającym *dolinę lub dół z wodą do pojenia bydła*³. W przypadku tej konkretnej nazwy właściwa jest motywacja druga, gdyż ukształtowanie terenu wyklucza pierwszą. *Studzianki* to pola i ugory na niewielkim wzniesieniu w południowo-wschodniej części wsi. Nazwa ta również wiąże się z czynnością pojenia wypasanego bydła. Motywowana jest gwarowym rzeczownikiem *studzianka* oznaczającym „miejsce, skąd wytryska woda ujęte w wkopaną w ziemię beczkę bez dna, służące do napoju bydła tu się pasącego”⁴. Wskazuje na wykorzystanie terenów do celów związanych z hodowlą zwierząt.

² *Słownik języka polskiego*, red. S.B. Linde, Lwów 1854–1860.

³ *Kartoteka słownika gwar polskich*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.

⁴ Tamże.

Podobny charakter ma nazwa drogi, *Skotnica*⁵, motywowana staropolskim rzeczownikiem *skotnica*, pochodzącym od słowa *skot* (bydło rogate), oznaczającym *wspólne pastwisko dla bydła* lub *wspólną drogę do pędzenia bydła na pastwisko*⁶. Ostatnia z wyżej wymienionych to nazwa lasu w północno-zachodniej części wsi – *Kozik*. Motywowana rzeczownikiem *koza* i wskazuje na miejsce wypasu tychże zwierząt.

Historyczne potwierdzenie hodowlanej i garbarskiej działalności mieszkańców znaleźć możemy m.in. w rękopisach podróżnika i historyka Wincenego Smoniewskiego z 1841 r.:

Tu się znajdował czerwony porfir i alun rodzimy. Wieś była zamieszкана przez garbarzy, którzy konie wcale już nie zdadne do roboty kupowali, sami je zabijali, skóry obdzierali i handel nimi prowadzili⁷.

Informacja na temat rzemiosła garbarskiego w Filipowicach pojawia się również u krakowskiego kronikarza Ambrożego Grabowskiego:

Już teraz kościotrupy końskie nie zawałają miejsca na trawnikach... Włóścianie, którzy kupują stare konie, duszą je i skóry ich wyprawiają, już i kości ich nie marnują; sam widziałem, jak przy chacie takiego garbarza w Filipowicach zgromadzona była znaczna ilość kości, z którymi zapewne czekał na kupca hurtownika, a tym jest pospolicie Żydek⁸.

Oba teksty pochodzą z wieku XIX, jednak garbarstwo w Filipowicach ma zdecydowanie dłuższą historię. W rejestrze podatkowym z 1629 r. odnotowano obecność we wsi „koła dębowego”, czyli młyna służącego do rozdrabniania kory dębowej, niezbędnej przy wyprawianiu skór. Inwentarz dworski z 1705 r. zawiera m.in. opis folwarku filipowickiego – podkreślane jest jego nastawienie na hodowlę owiec i bydła. Podobny dokument już z roku 1710 rejestruje, iż w Filipowicach żyło 30 kmieci uprawiających swoje „półhanki” i „kwatery”, a także 3 zagrodników, 3 karczmarzy (...) jeden blacharz oraz aż 12 garbarzy.

Ślady zajęć mieszkańców wsi – zarówno garbarstwa jak i wspomnianej wcześniej hodowli bydła i owiec – zachowały się w nazwach terenowych oraz zanikającym już przezwisku nadanym Filipowianom. Przewisko to – *Łupieże* – odnosiło się do czynności łupienia zwierząt (koni) ze skóry.

⁵ Wśród mieszkańców wsi po dziś dzień występuje nazwisko Skotniczny.

⁶ *Słownik staropolski*, t. VIII, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Kraków–Warszawa 1953–2002.

⁷ Cyt. za S. Dymek, *Filipowic historia osobna*, „Magazyn Krzeszowicki” 1997, nr 135, s. 8.

⁸ Cyt. za tenże, s. 12.

Sporadycznie pojawiają się nazwy wskazujące na dawne tereny uprawy i obróbki lnu. Powierzchniowo największy jest *Blich*⁹, dziś teren zabudowań mieszkalnych w południowo-wschodniej części Filipowic. Nazwa motywowana jest staropolskim rzeczownikiem *blich* określającym *słoneczne miejsce, na którym bieli się płótno, suszy len i siano*¹⁰. W północno-zachodniej części wsi występują pola i łąki o nazwie *Na Wyndolu*. Nazwa motywowana gwarowym rzeczownikiem *wądoł* oznaczającym *urządzenie przeznaczone do suszenia lnu, rów, w którym pali się ogień, a wzdłuż rowu przeciągnięte są kije, na których suszy się len*¹¹. W artykulacji gwarowej *wyndol*. Tutaj również pojawia się czynność obróbki lnu. Nie jasne jest pochodzenie nazwy *Białka*. Motywowana najprawdopodobniej jest rzeczownikiem *białka* oznaczającym *żywną ziemię, na której zaraz po deszczu można bronować jak i miejsce, gdzie bieli się płótno*¹².

W północnej części dominują i, sądząc po zachowanych nazwach, dominowały dawniej, pola uprawne. Pojawiają się mikrotoponimy charakteryzujące sposób pozyskiwania terenu pod uprawę: *Kopanina* oraz *Porębiski*. Pierwsza motywowana jest staropolskim rzeczownikiem *kopanina* określającym *karczowisko wzięte pod uprawę*¹³, druga rzeczownikiem gwarowym *porębie* oznaczającym *miejsce po wyrąbanym lesie*¹⁴. Pozostałe nazwy wskazują na wygląd, rozmiar i kształt pól uprawnych: *Na Stajaniu* (nazwa motywowana wyrażeniem przyimkowym *na stajaniu* wykorzystującym gwarowy rzeczownik *stajanie* oznaczający *kawalek pola ograniczony miedzami*¹⁵), *Zagony* (nazwa motywowana rzeczownikiem *zagon* w l. mnogiej, oznaczającym *wąski, długi pas ziemi uprawnej, ograniczony bruzdami*), *Granice* (nazwa motywowana rzeczownikiem *granica* w l. mnogiej określającym *linię zamykającą lub oddzielającą pewien określony obszar*), *Klin* (nazwa motywowana rzeczownikiem *klin* w znaczeniu *wąski kawałek ziemi w kształcie trójkąta*¹⁶) oraz *Przycka* (nazwa motywowana wyrazem *przeczek* w formie gwarowej, oznaczającym *poprzeczne zagony*¹⁷) i nazwy z nią spokrewnione *Pod Przycką*, *Przycnia Droga*.

⁹ We wsi zachowało się nazwisko Blecharz, pochodzące prawdopodobnie od staropolskiego rzeczownika *blicharz*, określającego człowieka zajmującego się bieleniem płótna.

¹⁰ *Słownik gwar polskich*, t. II, red. J. Reichan, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983–1986.

¹¹ *Kartoteka słownika gwar polskich*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.

¹² *Słownik gwar...*

¹³ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Kraków–Warszawa 1955–2002.

¹⁴ *Kartoteka słownika gwar...*

¹⁵ Tamże.

¹⁶ *Słownik staropolski*, op. cit.,

¹⁷ E. Pawłowski, *Nazwy terenowe ziemi sądeckiej*, Wrocław 1984.

Warto również przywołać toponim *Kamienice* i pokrewne *Dolina Kamienic* oraz *W Kamienicach*. Mimo iż są to nazwy topograficzne, ich motywacja słowotwórcza nawiązuje do zajęć rolnych mieszkańców. Nazwa *Kamienice* motywowana jest gwarowym rzeczownikiem *kamienice / kamieńce* oznaczająca *kupę zebranych na polu kamieni*. Nazwa metaforycznie wskazuje na postrzeganie skał względem pól uprawnych.

We wsi znajdował się młyn. Świadczy o tym toponim *Domy Nad Młynem*. Czy był to młyn wodny, czy wspomniane wcześniej „koło dębowe” niezbędne do wyprawiania skór, nie da się jednoznacznie stwierdzić. Najwyższe wzniesienie Filipowic o topograficzno-dzierżawczej motywacji, *Kowalska Góra*, świadczy o tym, że we wsi mieszkał kowal.

Inne toponimy świadczące o działalności mieszkańców to *Remiza*, dawniej remiza strażacka, dziś prywatne gospodarstwo oraz *Zagrody* – domy z zabudowaniami gospodarczymi i podwórzem.

W księgach miejskich sąsiadującej z Filipowicami Nowej Góry od ok. 1499 r. pojawiają się informacje o mieszkańcach sąsiednich wsi, w tym i Filipowic. Są to głównie spisywane w nowogórskim urzędzie testamenty, dokumenty zakupu ziem lub informacje o regulowaniu długów. Z roku 1627 pochodzi notatka o kupnie od Jana Niemczyka domu w Filipowicach, przy chacie Jana Grzybiela, nad drogą dworną przez Żyda Krzysztofa. Jest to pierwsza wzmianka o pojawieniu się we wsi rodziny żydowskiej. Informacja o Żydach wśród mieszkańców Filipowic zachowała się w nazwie wzniesienia – *Żydowa*. Motywowana jest przymiotnikiem dzierżawczym *żydowe* wskazującym na teren należący do Żyda.

W XIX wieku wieś nawiedziła epidemia cholery. W południowo-zachodniej części wsi znajduje się rozległy teren o nazwie *Cmentarz Cholerny*. Nazwa motywowana przymiotnikiem odróżniającym *cholerny* funkcjonującym tutaj w staropolskim znaczeniu *związany z epidemią cholery* oraz rzeczownikiem *cmentarz*. Wskazuje, iż w miejscu tym chowano zmarłych wskutek zarazy mieszkańców wsi – do czasów współczesnych zachował się jeden kamień nagrobny z przytwierdzoną metalową tabliczką, na której widnieje napis: *Salomea NN oraz rok 1857*.

Stosunek niektórych miejsc na terenach wiejskich do nazw je określających łatwy do zinterpretowania dawniej, dziś jest niejasny. Przyczyn tego zjawiska upatrywać można w rozwoju cywilizacyjnym i zmianie profesji mieszkańców, braku użytego w nazwie punktu orientacyjnego lub mniejszej znajomości gwary zwłaszcza wśród młodszych pokoleń. Niejasna motywacja oraz cechy gwarowe powodują, iż część mikrotoponimów wychodzi z użycia.

W ich miejsce pojawiają się natomiast nowe, dostarczające kolejnych informacji o historii mikroregionu.

Bibliografia

- Dymek S., *Filipowic historia osobna*, [w:] „Magazyn Krzeszowski” 1997, nr 135, s. 7–12.
Kartoteka słownika gwar polskich, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
Pawłowski E., *Nazwy terenowe ziemi sądeckiej*, Wrocław 1984.
Słownik gwar polskich, t. II, red. J. Reichan, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983–1986.
Słownik języka polskiego, red. S.B. Linde, Lwów 1854–1860.
Słownik staropolski, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Kraków–Warszawa 1953–2002.

Abstract

Microtoponyms as a testimony of the history of the micro-region. Terrain names of Filipowice village

The article discusses the microtoponyms of Filipowice village, for example, the names remaining after once flourishing animal husbandry and handicrafts tanning (7 names): the toponym *Kleśnia* – the forest in the south-western part of the village, the name is motivated by the verb *kleśnić*: *pętać*, *łapać zwierzę*, *kleszczyć*; *Padoly* – the name of fields and fallow land in the southern part of Filipowice used to graze cattle, the name motivated by slang noun *padół* meaning *dolinę lub dół z wodą do pojenia bydła*. The author acknowledges the phenomenon of unclear motivation of most microtoponyms and getting out of use. The causes of this phenomenon are seen in the development of civilization and changing of profession of the residents, the lack of a landmark used in the name or lesser knowledge of the dialect especially among the younger generations.